

STORIA DELL'ARTE MEDIOEVALE (MINIATURA)

Prof.ssa Sonia Chiodo
Aa 2019-2020

**Modulo B 06. Alle origini del libro liturgico: Sacramentario
e Messale**

Lezione erogata in modalità «a distanza» per emergenza Covid-19

In Italia uno dei luoghi più importanti per la storia della liturgia è la biblioteca capitolare di Benevento, dove si conserva un Messale, privo di miniature, databile su base paleografia al X secolo (*Messale plenario*), molti gli esemplari attestati dal XII secolo in avanti.

Rispetto al Sacramentario, del quale abbiamo numerosi esemplari di epoca carolingia e che include solo le preghiere recitate dal celebrante durante la Messa, nel Messale si trovano anche le letture (o pericopi). Il Messale dunque, come il Sacramentario, è il libro usato dal celebrante.

Nella decorazione del Messale si mantengono le consuetudini dei Sacramentari, con ampliamenti del corredo iconografico legati, oltre che alle circostanze e ai tempi di realizzazione, a una sempre più definita strutturazione del testo liturgico.

Sacramentario di [Gellone](#), Parigi, Bibl. Nat.
 Ms lat 12048, c. 143v
 790 ca. Donato nell'804 all'abbazia di
 Gellone fondata in quell'anno da San
 Guglielmo di Gellone, nipote di Carlo
 Martello.

supplicet exoritur. ut
 unicentur filuritur. ficut
hodie in
 die. cum nix coarctat subtrientia in templo.
 presentatur. hinc nos faciat purificat tibi
 mentis presentat. **SCR.**
Exaudi dñe. preter nra. ut digna tunc munera
 q. oculis tue maiestatis offeram. subridium
 nob. tue pietatis inpende dñm.
Quia p. incarnati uerbi m. tñu noua
 mentis nra. oculis lux tue claritatis infulsit.
 uerum uiribilib. dñi cognurim. phine in
 uiribilib. amore. respiciamur p. quem p. com.
Quod dñe dñi. utraque rca. m. tñu. q. p. p. p.
 actionis nra. munimine contullisti. inter
 ce. demit. beata. rem. p. uir. g. m. a. d. a. & p. t. d. n.
 nob. remedium. et re. faciat. & p. t. u. p. **SCR.**
Per pice. in nob. dñe. q. t. u. a. qui. l. u. s. i. m. e. d. n. t.
 expectationem. implisti. ut. ill. mor. te. non.
 uidet. l. a. t. & n. o. r. u. r. a. o. b. t. e. n. i. a. m. u. r. & n. o. e. m. p.
xxxiii. non febr. nat. sct. agathe.
 ndulgentia. nob. dñe. beate. agathe. mar.
 tit. tue. implor. q. t. u. b. i. g. n. a. t. a. e. x. t. e. r. t.
 uirtute. mar. tit. t. m. e. n. t. o. c. a. r. t. i. t. a. t. i. p.
 s. qui. in. c. e. t. e. r. e. r. p. o. t. e. n. t. i. s. t. u. e.
 m. u. n. d. e. u. l. a. & i. c. e. m. i. n. t. e. x. o. p. r. e. g. e. l. i.
 uictoria. m. o. r. t. i. s. c. o. n. t. u. l. l. i. s. t. i. c. o. n. c. e. d. e.
 p. p. i. t. u. r. u. i. c. e. u. i. u. r. n. a. t. a. l. i. c. i. a. c. o. l. i. m. p. e. i. u. r.
 a. d. t. e. e. x. e. m. p. l. a. e. g. r. a. d. i. c. e. m. u. r. **SCR.**
Fiant dñe. tuos. rca. c. o. n. t. p. e. t. i. u. m. a.
 n. e. a. t. r. u. p. p. l. i. c. a. n. t. e. r. p. e. c. c. e. t. i. s. R. u. e. n. e.

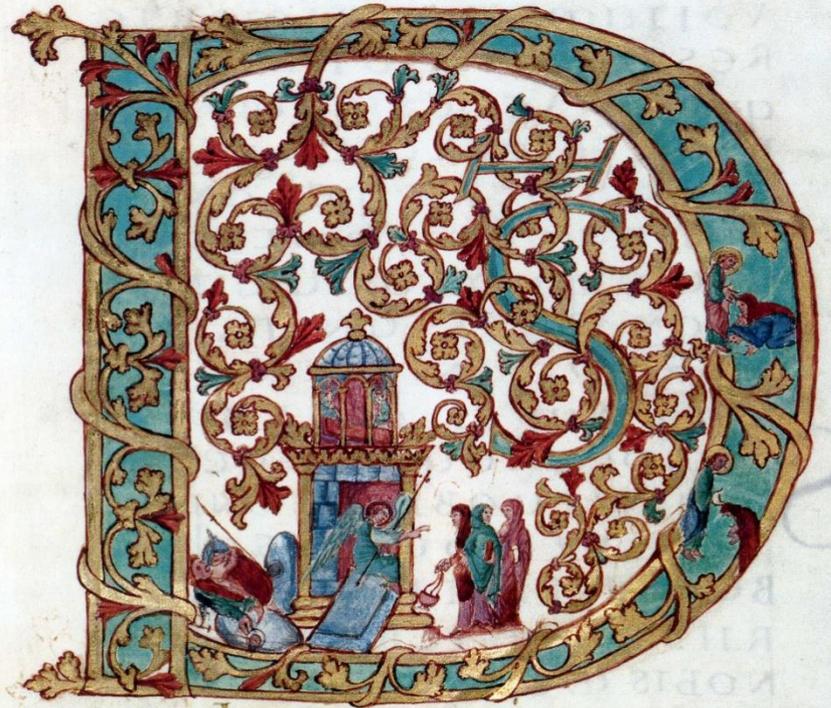
42.

anet. mont. t. u. e. t. i. t. n. i. n. e. r. u. a. q. u. e. t. i. n. o. m. i. n. a. t. i. n.
 g. o. l. i. t. a. d. r. i. g. n. e. m. u. r. i. n. d. i. c. i. t. u. r. a. u. t. e. n. i. m. p. p. i. a. e. l. e. c. h. y. e. l.
 e. t. s. i. m. i. l. i. t. u. d. o. u. l. t. u. r. e. o. r. e. u. p. f. a. c. i. e. t. h. o. m. i. n. i. s. e. p. a.
 c. i. e. r. l. u. o. n. i. t. a. d. e. x. t. e. r. i. l. l. u. r. & p. a. c. i. e. r. u. e. l. l. i. & p. a. c. i. e. r.
 a. q. u. i. l. e. a. s. i. m. i. t. e. r. i. l. l. u. r. h. u. q. u. e. t. u. o. r. h. a. e. t. p. i. g. u. n. t.
 h. a. e. b. e. n. e. r. e. u. e. n. g. e. l. i. s. t. a. r. e. r. e. n. d. u. b. i. u. e. S. e. d. n. o. m. i. n. a.
 e. o. r. e. q. u. e. u. a. n. g. e. l. i. a. r. e. n. p. r. e. r. h. e. r. r. u. n. t. **M. A. T. H. E. U. S.**
M. A. R. C. U. S. L. U. C. A. S. J. O. H. A. N. N. E. S. D. I. E. D. I. A. E. D. N. I. S. U. O. B. E. I.
O. R. L. E. G. I. T. I. N. C. I. U. E. U. A. G. I. S. E. D. M. A. T. H. E. I. U. S. Q. I. P. S. E.
 e. n. i. s. a. l. u. u. p. a. t. u. r. p. o. p. u. l. u. r. u. i. a. p. e. t. e. a. t. u. r. e. o. r. e. **D. E. I. N.**
D. E. A. D. M. I. N. I. S. S. A. N. T. E. C. U. S. I. L. E. N. T. I. O. A. U. D. I. E. N. T. I. S.
I. N. T. E. N. T. E. A. T. T. E. N. T. A. T. O. R. I. B. U. S. U. E. R. B. I. S.
 i. l. l. u. k. m. i. n. e. d. e. h. u. i. t. u. r. e. r. y. o. u. o. s. t. r. e. n. a. m. u. r.
 e. x. p. a. n. d. i. u. o. b. q. u. o. m. m. o. t. i. o. n. d. n. s. e. q. u. a. m.
 p. i. e. u. s. e. m. u. i. n. u. r. q. u. i. t. i. n. t. e. c. o. n. a. r. n. a. t.
 e. t. q. u. e. r. e. m. a. t. h. e. u. s. i. n. r. e. p. i. e. u. r. e. h. o. m. i. n. u. r.
 h. a. e. b. e. r. e. q. u. i. i. n. u. o. s. i. o. n. i. s. i. n. h. i. l. a. c. u. t. a. g. i. t. n. i. s.
 n. o. e. t. i. u. i. t. a. t. e. m. s. o. l. u. a. t. o. r. p. l. e. n. o. r. d. i. n. e.
 g. e. n. e. r. a. t. i. o. n. i. s. d. i. c. e. n. t. e. r. S. i. c. e. n. i. m. c. o. e. p. i. t.
L. I. B. R. E. G. E. N. E. R. A. T. I. O. N. I. S. I. H. E. S. U. C. H. R. I. S. T. I. F. I. L. I. D. E. O. S. I. L. I.
A. B. R. A. H. A. M. A. U. D. I. E. N. T. I. S. Q. U. I. N. O. N. I. N. T. E. M. P. T. O. H. O. M. I. N. I. T.
 a. d. s. i. g. n. a. t. a. p. r. o. n. a. e. q. u. e. n. d. o. a. d. h. o. m. i. n. i. b.
 n. o. e. t. i. u. i. t. a. t. i. m. i. n. t. u. c. o. n. p. r. e. h. e. n. d. i. t. N. e. c. i. n.
 m. e. n. t. o. u. i. d. i. x. i. m. h. u. i. c. m. i. t. a. t. e. n. o. a. d. r. i. g. n. a. t. a. e.
 m. a. t. h. e. i. p. r. o. n. a. e. **D. I. E. D. I. A. C. O. N. D. N. I. S. U. O. B. E. I.**
O. R. L. E. G. I. T. I. N. C. I. U. E. U. A. G. I. S. E. D. M. A. R. C. U. S. U. S. Q. I. T. U. E. S. F. I. L. I. U. R.
M. S. D. I. L. E. C. T. I. S. I. E. D. N. I. D. I. A. E. S. E. X. T. E. N. S. I. L. E. N. T. I. O.
A. U. D. I. E. N. T. I. S. I. N. T. E. N. T. E. S. Q. U. I. P. R. O. P. T. I. E. H. U. E. R. T.
 A. R. C. U. S. e. u. a. n. g. e. l. i. s. t. a. l. a. m. p. c. e. n. t. i. p. i. e. u. r.
 a. s. o. l. u. i. d. i. n. e. i. n. c. i. p. i. t. d. i. c. e. n. t.
 U. o. x. e. l. a. m. a. n. t. e. r. i. n. d. e. r. e. r. e. t. o.

Sacramentario di Gellone, Parigi, Bibl. Nat. Ms lat 12048, c. 143v
 790 ca. Donato nell'804 all'abbazia di Gellone fondata in quell'anno da
 San Guglielmo di Gellone, nipote di Carlo Martello. Il testo è quello del
 Sacramentario gelasiano

ONCE
q
NI
T
NA
UNI
NITU
om RE
TOREM NOSTRUM AD CAE
LOS ASCENDIT SECREDE
mus. ip si quoq: mē NITE IN
CAEL ESTIBUS HABITEMUS
PER EUNDE DNM NOSTRUM
IHM XPM FILIUM TUUM: QUI

QUI HODIERNA DIE
PER UNIGENITUM TUUM

[Sacramentario](#) di Drogone
Paris, BN lat 9428, ff. 71v, 90

f. 132v

f. 137r

Messale: contiene le preghiere già incluse nel Sacramentario più le letture tratte dalle Sacre Scritture (Oxford, Bodleian Library, Can. Liturg. 382, Messale di Santa Felicità)

quos cecidisti in: quia tui
 sunt. Et ma oia tua sunt: et
 clarificatus su in eis. Et ia
 n su in multo. i by in mu
 do fut. i ego ad te uenio.
 Si uo in dea uigilia aliq
 festu simplex fuerit sic de o
 ipo festo o mo in nulla u
 gule. Et si fuerit festu sole
 ne. nulla o de festo cu o m
 mozaticu uigule. Si aut
 fuerit festu duplex. de o de
 fit nulla. i nulla fit o mo
 de uigilia. **In die ascen**
siois do. Et ad san petru.

Un galila quid **in die.**
 Ad miramini aspicientes
 in celu alla. que ad motu uig
 itas eu ascendet in celu ita ue
 niet alla alla alla. **p** Et i qz ita
 erit in celu euntes illu. ecce o
 duo un astiterunt iuxta illos i
 uestib alb qui rixerat. **v. s. o.**

Incete
 qd ops d
 ut qui lo
 die na i
 die un
 genitaz
 tuum i

Preceptorem nrm ad celes
 ascendisse credimus. i pi
 quoz nite in celestib ba
 bitem. **Peit. leo actu**
Primu quide aplozuz.
 Pmoem sca deoibz othe
 opbile. que cepit illo face
 i deo usqz in die qua pre
 cipies aplis p spm scz. qz
 elegit assuptus e. Quibz i
 prebuit seipm uiuū post
 passioem suam in multas
 argumtis. p dnos quadra
 ginta appares eis. i loquoz
 de regno dei. Et ouetes pce
 pit eis ab ierlms nedite
 derent. s; expectate. p mis
 sioem pris qua audistis i
 quit p os meū. Quia iohz
 quide baptizauit aqua.
 uos aut baptizabimini
 spū scō n post multos hos
 dies. Igitur qui uenerat.
 mōgabant eu dicientes.
Une si in tpe hoc restitues
 regnū ikt. Dix aut eis. ed
 e uim nosse tpa ul mom
 ta. que p pofuit in sua po
 testate. **S; accipietis uitate**
supuencatis spō scā in uos.

Messale Santorale

Annunciazione, f. 195v

bndictus atbas. q̄s in sa
lute nob̄ puenire de pol̄a.
P̄cō. **A**ndico uob̄ q̄ uos qui
reliquis oīa n̄secuti estis me
tuplū accipietis ruitā etnā pos

Pro regat p̄t cō. **I**ncorbas.
nos dñe cū tu p̄cepta
faciamti: b̄s benedictus
atbas. p̄ nob̄ in t̄cedendo. r̄t
cūlationis eius expiam̄
in signa. p̄. nō q̄ defestis
que ueniūt post quartā fe
nā maioris et̄le. usq̄ ad fe
nā. ij. p̄ octā m̄ pasce. nich
tūc agit. s̄ p̄ octā m̄ celest̄
tur: Et̄ in fine cū uiter̄ ierōn̄.
off̄ r̄cōionis. ad iugit. allā.
r̄ hoc idē f̄uatur moib̄ festis
que celebrant̄ inē pascha r̄
penit. **I**n annūtiatōe be
ate mane ūgis. **I**ntroitus.

Priū cū d̄p̄abunt̄ cō di
uites pleb̄. adducēt̄ regi
uulgios p̄t cā p̄ame ei. adducēt̄
t̄ uicacia r̄cōitacōe. p̄ fructauf.

Eus or. **V̄s.**
qui de beate
marie ūgis
utō. ūbum
tuū angelo

nuntiantē. carnē suscepe
uoluiti. p̄t̄ sup̄plicibus
tuis. ut qui uatē cā gemi
tricē dei credim̄. cī ap̄l̄ te
in t̄cessioib̄ ad iuueni. p̄

Incidē. lectio ysaie. **ps̄l̄.**
In dieb̄ ill̄. Locutus ē ch̄s
ad achaz dicens. p̄te ē sign̄
ad nō deo tuo in p̄f̄idūz i
fexm. siue in excellū sup̄.
f̄c̄d̄r̄ achaz. nō petā. r̄ nō
tēptāto dñm. f̄c̄d̄r̄. Au
dite ḡ dñm̄ dauid. nūq̄ i
parz uob̄ ē molestos c̄lo
minib̄. q̄a molesti estis et
deo meo: p̄ hoc dabit̄ cō ip̄e
uob̄ signū. ecce ūgo accipiet̄
r̄panet̄ filiū. r̄ uocab̄r̄ nom̄
eius lemanuel. **S**ut̄nā r̄
mel cōmedet. ut sciat rep̄
bare malū. r̄ eliger̄ bonū.

Diffusa ē gr̄a in lab̄is tuis
p̄p̄a b̄ndict̄e cō m̄cōm̄. p̄
ueritatē r̄ m̄ā f̄uacōm̄ r̄ iustit̄a
am̄ r̄ c̄ducat̄ te in uicacōe
tua. **Or̄. r̄ tract̄ sequēs**
n̄ dñi: si hoc festū p̄t pascha
celebrat̄. s̄ dñi duo. allā. t̄c̄.

Audi filia r̄ uice r̄ inclina aures
tuas. qm̄ accipiuūt̄ rex sp̄m̄ tuas.

fituozu letauit. **P**er suu nomē dō
bñ dicitur. et bōmō qul
qz m̄ feculūm. **Y** S̄ia. **oro:**

Dūs qui
nō dum
pro hūmā
nō genē
passus
iudicā
tē beate

felicitas p̄m amōc̄ sic
ad martiriū animasti. ut
septies in filijs. octauo
in se ip̄a. sola tue legis ob
fuantia. p̄prio te sangu
ne honozaret. p̄ra t̄ ut il
lorū meras in au nois
dilectioē p̄petuo roboreñ.

Qui uiuis. lē uox sapiēcie.

Mulier forte quis iue
nit. scilicet uelutami
finito p̄m eius. Confi
dit uita cor in suū aspo
lus n̄ in digebit. Reddet
ei bonū q̄n malū. oibus
cheb̄ uite sue. Quos uic
lana t̄ h̄mā. opata ē o si
ho manū suaz. fca est
q̄n n̄ uis in litorib̄. delo
ge portat̄ p̄m suū. t̄ de

nocte sumē. deditqz p̄cā
domesticae suis. et abana
anall̄ suis. Conscruuit
agrū t̄ em̄t̄ cū defunctu
manū suaz. plantauit
uineā. Ac amē fortitū die
lūbos suos. m̄tozauit o
brachiū suū. Sustinuit
t̄ iudic̄ quia bona ē nego
tiatio eius. n̄ extinguitur
in nocte lucerna illi. q̄a
nū suā in sic ad forma t̄ q̄
gū eius app̄bentēte fu
sum. q̄anū suā ap̄uit in
op̄i. palmas suas exten
dit ad paup̄em. Ad quē h̄
domus sue a frigore m̄uit.
Es enī domestica cū uicti
dupliat̄. stragulatā ue
stem fec̄ sibi. byssus t̄ pur
pura indumtū ei. Nobis
in portis uir eius. q̄n seco
ne cū senatorib̄ t̄e. Syn
donē fec̄. t̄ uēdidit. t̄ agu
lū tradidit chanaanē. for
tū t̄ uo. t̄ cecor̄ indumtū
eius. m̄tebit̄ in d̄o p̄m
suo. Es suū ap̄uit sap
entē. t̄ lex elem̄tie iugū
ei. Conscruuit̄ semitas

Santa Felicita e storie della sua vita, f. 213r

Qui eduit me ad hunc est
 rone. qui bibit me ad
 hunc sicut. Qui audit
 me non confundetur. quia opor-
 tur in me non peccabit. Et
 eludant me. uita eterna
 habebit. **S. Benedicite** et
 uenerabilis uirgo maria. que
 sine tactu pudoris. iuuenta es
 in aeternitate. **V. Virgo dei**
 genitrix que totius non capis orbem
 in teua seclauit uiscera fides tua.

In illis. Loquere **S. in lucia.**
 ubi ad turbas. extollens
 uocem quaedam mulier de
 turba. dixit illi. Vis uenire
 qui te portauit. a ubi que
 fuerat. et ille dixit. Quin-
 imo. ubi qui audit uerbum
 dei. et credit uerbum illud. **offi.**

Beata uirgo maria que totum
 portasti caritatem genuisti qui
 te fecit et in eternum primas uirgo.

Mancia nostra dicitur **seceta.**
 apud clementiam tuam
 dei genitrix. in dicit ordo. quia
 idcirco de penna solo tunc
 tulisti. ut peccatis nostris a
 pud te fiducia aliter incedat.
 p eundem. **Alia secreta.**

In iudis tunc dicitur hostia
 immolam. in tuorum ore
 morata et fecerunt. quibus
 nos presentibus exui mali-
 osidamus et futuris. **p. co.**

Beata uiscera matris uirgis. que
 portauit etiam patris filium. **p. co.**
Concede misericors dei
 fragilitati nostre perfidiam.
 ut qui se dei genitrix ma-
 tri celebrant. in celsis
 eius auxilio. antris iniquita-
 tibus refugiam. **p. ante. Alia**

Recede ab impietate
 et deo. ut in qui hec
 omnia peperit. et in unum
 amur et precibus. **in illis p.**
one bte marie uirgis. in illis.

Celebratis. ubi honore mane
 uirgis. deam assumptam gaudeat
 angli. et collaudeat filium dei. **p. e**
 nuptiis cor meum ubi bonum
 eo ego opera mea regni. **v. bla. or.**

In mulierum
 tuorum que dicitur
 delicatissimum
 seer. ut qui e
 placet de ac

Morte e assunzione della Vergine
 (15 agosto), 217v

Natività della Vergine, f. 222r

tuorum corona leti fiet. q
rifica me pteat in aemeta
fuita. amulipha nos fuf
fragio o solatur. **Adm pscd**

Inno qd dicit bñ egidij ab
bitis om det. ut qd nris ne
ntis n ualemus. eius patro
anno assequam. **p. Seceta.**

Seceta mistia qd d pscd
mam tuorum omcozati ce
denota mte tratem. quib
nob ipfidium crecat rgar

Ses altar walle dñi p
dne hostias si pofitas. iq
egidius abbas qd in salute
nob puenit de pofeat. **p. p.**

Pra qd op d. ut **com.**
quoru memoria sacra
mentu paxa paxa ce recoh
mus. fice quoz p ficiento

Sectemur. **p. Alia post coz.**
Rotegat nos qd dicit ai
dau pcepta ce sacra mta:

Peritius egidij abbas p nob
mtecedo. ut dñs la ois ei
expiant in signa. **p. Inna**

Sicut scia pntes. enixa puera
regē. qui celu etiam qz regio

in scia seboz. **p. Vngoei gnuce**
que totas n caput orb. in tua se
claustru sca fto. **o. ozo.**

Annul tuis
qd d celestis
grt munus
impant. ut
quibz beate
lunigis parē

No possedit lib sapie.
me in initio uiaz suaz.

An te q quicqz fiet. apna
pio. Ab etno ordmata fuz
ceant quis an q tra fiet.

Nec dñi erant abyssi. ego
iam accepta ca. Nec dñi fon
tes aquaz erupant. nec

dum motes graui moles
steterant. an es colles ego
parauentur. Ad buc dia n
fecerat. n lumina rcaz di
nos orb tce. Qñ pparabat
celos aeternam. qñ cetera lo
ge rguo uallabat abyssoz.
Qñ eterna firmabat firmit.
n librabat fontes aquaru.

